

הרב הלל גפן

לזכר מורנו ורבנו, רבן של ישראל
הגאון הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא זצ"ל

האם יש "תלמיד חכם" בזמננו?

א. ירידת הדורות

ישנן כמה וכמה הלכות שנאמרו ביחס לתלמיד חכם, כפי שיפורט להלן, והפוסקים דנו בשאלה האם הלכות אלו נוהגות גם היום, כלומר האם תלמידי חכמים שבימינו הם במדריגת "תלמיד חכם" שהגמרא התכוונה אליו. הגורם שהביא לשאול שאלה זו הוא המושג הנקרא "ירידת הדורות", כלומר ההנחה שהדורות יורדים ברמת ידיעותיהם התורנית ויתכן גם ברמת התנהגותם התורנית. ירידה זו הייתה ניכרת עוד במסירת התורה ממשה רבנו אל יהושע, אף שהיה תלמידו הגדול שהתורה מעידה עליו¹ "ויהושע בן נון מלא רוח חכמה כי סמך משה את ידיו עליו", כמו שאמרו חז"ל²:

"ונתתה פהודך עליו – ולא כל הודך. וקנים שבאותו הדור אפיו: פני צשה כפני חפה, פני יהושע כפני לבנה, אוי לה לאותה בושה, אוי לה לאותה כליפה".

התלמוד כבר עמד על ההבדלים שבין גדולתם של דורות ראשונים לבין דורות אחרונים, וכך אומרת הגמרא במסכת עירובין³:

"אמר רבי יוחנן: לבן של ראשונים כפתחו של אולם, ושל אחרונים כפתחו של היכל – ואנו כפלא נקב פחט סידקית, ראשונים – רבי עקיבא, אחרונים – רבי אלעזר בן שפוז, איכא דאפרי: ראשונים – רבי אלעזר בן שפוז, אחרונים – רבי אושעיא בריבי, ואנו כפלא נקב פחט סידקית, אפר אביי: ואנו כי סיכתא בגודא לגפרא (=כיתיד שנועצין אורו ככותל כנקב צר, ונכנס כדוחק, כך אין יכולין אנו להבין מה שאנו שומעין, כי אם מעט וכקושי - רשיי שם). אפר רבא: ואנו – כי אצבעתא בקירא לסברא (=בשעוה קשה, שאין האצבע יכול ליכנס בתוכה, אלא עדבק מעט). אפר רב אשי: אנו כי אצבעתא בנירא לישכחה" (=כאם שהאצבע נוח ליכנס כפי הטור, כך אנו מהירין לשכוח).

1. דברים פרק ל"ד, ט.

2. תלמוד בבלי מסכת בבא בתרא דף עה, ע"א.

3. דף נג, ע"א.

מה היא הסיבה לכך שחכמי הדורות האחרונים נחשבים במעלה פחותה ביחס לדורות ראשונים? הרמב"ם⁴ מונה ארבעה דברים שהדורות האחרונים חסרים בהם:

"והוא מה שאמרו, (עירובין דף נג, ע"א), לבם של ראשונים כפתחו של אולם, ושל אחרונים אפילו כמחט סדקית. וכ"ש אנחנו, שהחכמה נעדרה ממנו, וכאשר הודיענו הקב"ה, ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבוניו תסתתר (ישעיה כ"ט). ביחד הכתוב כל אחד ממנו בארבעה דברים, בחולשת השכל, וחוזק התאוה, ועצלות בבקשה החכמה, והזריזות בבצע העולם, ארבעת שפטיו הרעים, ואיך לא נסמוך החסר לנפשותינו, כשנעריך אותה עליהם".

חלקם של הגורמים שמנה הרמב"ם שייכים לתחום השכלי (חולשת השכל), וחלקם לתחום המידותי (חוזק התאוה). היעצלות בבקשת החכמה והזריזות בבצע העולם מבטאות חסרון בדבקות הנפשית הפנימית אל הצד הרוחני של החכמה. זו בעיקר הנקודה שעומד עליה המהר"ל⁵:

"כי שלשה חלוקי בני אדם הם לתורה. החלוקה הא', שיש בני אדם שכליים שיתעוררו ויגברו שכלם עד שגובר על הגוף, עד שאפי הגוף נחשב פתוח ומוכן אל התורה לגמרי וכמעט שאף הגוף אינו מונע קבלת התורה כלל⁶. החלוקה השנייה, שהם אינם מנבירים השכל על הגוף, אבל יש להם שכל הראוי לאדם שמצד שכלם אין כאן חסרון והוא פתוח לקבל כפי הראוי. החלוקה השלישית, הם הגסים וגופניים ביותר שמגבירים הגוף על השכל עד שאף שכלם אינו מוכן לקבל כראוי ונחשב כמעט סתום"⁷.

לדעת הר"ן⁸ סיבת הירידה היא החתרחקות שאנו מתרחקים ללא הרף ממקור החכמה:

"וזאת היא הסבה החזקה אצלי להתמעט הנבואה והחכמה דור אחר דור. כמו שהוא ידוע ומפורסם, והעידו רז"ל עליו שאמרו לבן של ראשונים כפתחו של אולם. אם הראשונים מלאכים אנו בני איש ואמרו כאצבעתא בקרא לסבא. והסבה בזה אצלי כי ממש רבנו ע"ה עד עכשו, כל הנביאים והחכמים זה אחר זה כדמות עלול ועלולים. וכמו שהעלול והעלולים כל עוד שימשיכו ויתרחקו מהעילה הראשונה תתמעט מעלתם, כן הענין בחכמים ובנביאים בשווה. כי מרע"ה היה עלול בחכמה".

4. הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות.

5. דרשות המהר"ל - דרוש על התורה.

6. ואלה הם דורות הראשונים אשר בהם "גבר כח השכלי על הגוף והיה ידו על העליונה עד שהיה להם לב רחב לקבל החכמה ולא היה להם מונע מן הגוף" - הקדמה ל"באר הגולה".

7. וכן "אנן שהלבבות נתמעטו לגמרי עד שהגוף גובר על השכל וסותמו גם הוא, ולא נשאר פתוח כי אם שיעור החכמה אשר אי אפשר זולתו להחשב בכלל אדם ושזולתו היה נמשל כבהמות נדמו" - דרוש על התורה.

8. דרשות הר"ן - הדרוש השמיני.

וכך הסביר את דבריו ר' יהודה אסאד⁹:

"כמ"ש בדרשות הר"ן כי הראשונים היו סמוכים יותר אל מקור הקבלה היו משיגים יותר. ודומה למי שמוריק שמן מכלי אל כלי דבכלי אחרונה יש בה תמיד פחות פחות" וכו'.

אמנם בין כללי פסיקת ההלכה מצאנו כלל האומר "הלכה כבתראי", ולכאורה הדברים סותרים לנטיה לראות ירידה במהלך הדורות. לכשנעיין בדבר נראה שלא כך הוא. הטעם שהלכה כבתראי הוא משום שהאחרונים ראו את דברי הראשונים ודנו בהם, כמו שכתב הר"ן¹⁰:

"דכיון דסוגיין דגמרא דילן התירה מאי איכפת לן במאי דאסרי בגמרא דבני מערבא דעל גמרא דידן אנו סמכינן דבתרא הוא, ואינהו הוו בקיאי בגמרא דבני מערבא טפי מינן, ואי לאו משום דקים להו דלא סמכא היא לא קשרי ליה אינהו".

העיקרון האומר שהאחרונים בונים את דבריהם על גבי הראשונים, ומכאן עדיפותם, קיבל ביטוי גם במשל המפורסם שכתב הר"ן¹¹:

"שמעתי מחכמי הפילוסופים שאלו לגדול שבהם ואמרו לו הלא אנחנו מודים שהראשונים חכמו והשכילו יותר ממנו והלא אנחנו מודים שאנו מדברים עליהם וסותרים דבריהם בהרבה מקומות והאמת אתנו היאך יכון הדבר הזה, השיבם ואמרו להם מי צופה למרחוק הננס או הענק, הוי אומר הענק שעניו עומדות במקום גבוה יותר מן הננס, ואם תרכיב הננס על צוארי הענק מי צופה יותר למרחוק, הוי אומר הננס, שעניו גבוהות עכשיו יותר מעניי הענק, כך אנחנו ננסים רכובים על צוארי הענקים מפני שראינו חכמתם ואנו מעניקי עליה ומכח חכמתם חכמנו לומר כל מה שאנו אומרים ולא שאנו גדולים מהם".

הסבר שונה מופיע בדברי התוספות¹² האומרים: "שהאחרונים (מאביי ורבא ואילך) דקדקו יותר מהראשונים להעמיד הלכה על בוריה". המהרי"ק¹³ מסביר שעד אביי ורבא היה כל אחד לומד תורה שבעל פה מרבו, על פי מה שקיבל רבו בלבד, אולם מאביי ורבא ואילך התחילו ללמוד את כל הדיעות, משנת ר' חייא ומשנת ר' אושעיא ומשנת בר קפרא וכד', ולכן דבריהם היו יכולים להיות יותר מכוונים להלכה.

9. שו"ת "יהודה יעלה" חלק א, או"ח סימן לו, ד"ה "והנני לרצונכם".

10. סוף מסכת עירובין.

11. שו"ת הר"ן סימן סב.

12. קידושין מה, ע"ב, ד"ה הוה עובדא.

13. שו"ת מהרי"ק שורש פד.

הצד השווה בהסברים אלו הוא שמבחינת המעלה האישית הראשונים ודאי היו יותר גדולים מן האחרונים, ורק בגלל סיבות צדדיות יש לפסוק לעיתים לפי האחרונים.

הראייה קוק זצ"ל¹⁴ האריך להסביר את החילוק שבין היחידים לבין כלל הדור. אמנם קימת תופעה של ירידה במעלתם של החכמים, אך מצבו של הדור כולו הולך ומתעלה:

"עכשיו הכלל נתרומם על חשבונם של האישים הפרטיים, שזהו בכלל מהלך התולדה האנושית. ברובי תקופות ההיסטוריה אנחנו מוצאים חכמים נעלים גדולי רוח בדורות הראשונים שאנו משתאים על גדלם ועוז רוחם, אבל הכלל הוא היה נתון בשפל המצב, בין בדעת בין במוסר. אמת כי נעלה מכל המון היה המון עמנו מצד הקדושה האלוקית החופפת עליו, ויהי לנס. בדורות האחרונים התחילו הענקים להתמעט והכלל הולך ומתעלה. בעמנו נתמעטו הבורים, ולעומתם נתמעטו והוקטנו הגאונים והצדיקים".

כאשר אנו דנים בשאלה האם יש גדר של תלמיד חכם בימינו, לענין הלכות מסוימות, אנו עוסקים במעלה האישית, ומבחינת הצד הזה אין חילוקי דיעות על כך שמעלתם של החכמים ירדה במהלך הדורות.

ב. היתר נדרים ביחיד מומחה

הנודר נדר והתחרט על נדרו יכול להתירו על ידי יחיד מומחה, או על ידי ג' הדיוטות. נחלקו הראשונים מה גדרו של יחיד מומחה שיכול להתיר נדר. לדעת הרמב"ן¹⁵ הוא חייב להיות סמוך איש מפי איש עד משה רבינו ע"ה, ולפי שיטתו ברור שהיום אין לנו יחיד מומחה שיכול להתיר את הנדר, כיוון שבטלה הסמיכה. לדעת ראשונים אחרים¹⁶ יחיד מומחה אינו צריך להיות סמוך ודי בתלמיד חכם הבקי בהלכות נדרים, וכן משמע שפסק השולחן ערוך¹⁷. למרות זאת כתב הרא"ש¹⁸ ש"האינדא אין מומחה שיהא ראוי להתיר ביחיד בפחות מג"י. טעמו הוא משום:

14. "עקבי הצאן", מאמר הדור ע"י קיא. וראה גם "עין איה" שבת כב: "ולמרות שלפי המראה החיצוני הדורות הולכים ודלים, ואין לך יום שאין קללתו מרובה מחבירו, אבל הסגולה הפנימית שבכלל ישראל היא אינה נמזזת לפי ערך של כל דור ודור בפרטיות, כ"א היא סוקרת בסקירה אחת כל הדורות מראש ועד סוף".

15. הובא בר"ן נדרים כג, ע"א, ובריטב"א ורא"ש שם.

16. רמב"ם הלי שבעות פרק ו הלכה ה. ר"ן נדרים כג, ע"א ועז, ע"ב. תוספות בכורות לו, ע"ב ד"ה במקום.

17. יורה דעה רכת א.

18. נדרים פרק ג סימן ג, והובא בטור יורה דעה סימן רכת.

"דכיון דרב נחמן אמר יחכם כגון אנא דגמירנא וסבירנא, מי הוא בדורות האלו דגמיר וסביר כרב נחמן?". דעת הר"ן¹⁹ אינה כך, לדעתו כל שהוא רב מובהק בדורו מתיר יחידי. מה שאמר רב נחמן 'כגון אנא' אין כוונתו שצריך להיות חכם כמותו, אלא להיות חכם מובהק בדורו כפי שרב נחמן היה מהחכמים המובהקים בדורו, וכל אחד נידון לפי דורו. השולחן ערוך²⁰ פסק כהרא"ש, וכתב: "והאידינא אין מומחה שיהא ראוי להתיר ביחידי".

ג. החזרת אבידה בטביעות עין

מחזירים אבידה לתלמיד חכם בטביעות עין, וכך כתב הרמב"ם²¹:
 "המוצא כלי חרש וכיוצא בהן מכלים שצורת כולן שווה, אם כלים חדשים הן הרי הם שלו... ואם היו כלים ישנים שטבעתן העין חייב להכריז, שאם יבוא תלמיד חכמים ויאמר אע"פ שאיני יכול ליתן בכלי כזה סימן יש לי בו טביעות עין חייב להראותו לו, אם הכירו ואמר שלי הוא מחזירין לני".

ומה הוא תלמיד חכם לענין דין זה? הגמרא²² מגדירה זאת כך:
 "אפר רב יהודה אפר שפואל: בהני תלת גילי עבידי רבנן דפישן בגלייהו: בפסכת ובפוריא, ובאושפיזא. באי נפקא מינה? - אפר פו זוטרא: לאהדורי ליה אבידתא בטביעות עינא. אי ידענן ביה דלא פישן אלא בהני תלת - פהדינן ליה, ואי פישן בגילי אחריני - לא פהדינן ליה".
 והדברים נפסקו להלכה ברמב"ם²³:

"במה דברים אמורים בתלמיד ותיק שאינו משנה בדבורו כלל אלא בדברי שלום או במסכתא או במטה או בבית שהוא מתארח בו. כיצד, היה עוסק במסכת נדה ואמר במקואות אני שונה כדי שלא ישאלו אותו שאלות בענין נדה, או שישן במטה זו ואמר בזו אני ישן שמא ימצא שם קרי, או שנתארח אצל שמעון ואמר אצל ראובן אני מתארח כדי שלא יטריחו על זה שנתארח אצלו, או שהביא שלום בין אדם לחבירו והוסיף וגרע כדי לחבבן זה לזה הרי זה מותר"²⁴, אבל אם באו עדים ששנה בדבורו חוץ מדברים אלו אין מחזירין לו את האבידה בטביעות עין".

19. נדרים עח, ע"ב. וכך פירש הי"בית 'וסף' גם את דעת הרמב"ם.

20. יורה דעה סימן רכח סעיף א.

21. הלכות גולה ואבדה פרק יד הלכה יב, על פי הגמרא בבא מציעא כג, ע"ב.

22. תלמוד בבלי מסכת בבא מציעא דף כג, ע"ב.

23. רמב"ם הלכות גולה ואבדה פרק יד הלכה יג.

24. השינוי בדיבורו מפני השלום אינו מובא בגמרא כבא מציעא הנ"ל, אבל הר"ן במקום כתב שהגמרא התייחסה רק לדברים שיש היתר לשנות בהם, לעומת זאת יש מצוה לשנות מפני השלום כאמור במסכת יבמות סה, ע"ב.

במסכת שבת²⁵ שמענו הגדרה נוספת:
"אפר רבי יוחנן: איזהו תלמיד חכם שפחזרין לו אבירה בסביעות העין - זה הפקיד
על חלוקו להופכו".

הגדרה זו לא נפסקה ברמב"ם ובריי"ף, אבל האור זרוע²⁶ פסקה²⁷, וה"שולחן
ערוך²⁸ הביאה:

"...וכשהוא מקפיד על חלוקו להפכו בענין שלא יראו התפירות המגונות".
המהרי"ק²⁹ למד מכאן שאפילו בדבר כל דהו מי שאינו נוהר בו אינו בגדר
תלמיד חכם, ו"מכל שכן בזמן הזה שאנו רואים בעונותינו הרבה שאין נוהרין
מכל זה שאין להם דין תלמיד חכם". הסמ"ע³⁰ כתב: "צ"ע אם בזמן הזה ג"כ
יש לתייח דין זה, מאחר שמצינו שבכמה דברים אין נוהגים בזמן הזה דין תי"ח".
להלכה פסק ה"שבות יעקב"³¹ שאין ספיקו של הסמ"ע מוציא מידי ודאי של
הרמ"א, שלא חילק אלא כתב שכל תי"ח הוא בחזקת שאינו משנה בדיבורו, אא"כ
המוצא יביא ראיה הפוכה. הטעם לכך הוא מפני שהאבירה היא ודאי אינה של
המוצא, ולכן אין להפסיד את המאבד בטענה שמא אינו תלמיד חכם".

ד. עשיית דין לעצמו

הגמרא במסכת מועד קטן³² אומרת:
"אפר רב יוסף: צורבא פדבנן עביד דינא לנפשיה בפילתא דפסיקא ליה".
דברים אלו עוררו תמיהה, כיוון שהלכה פסוקה היא³³ שכל אדם יכול לעשות
דין לעצמו במקום שהוא יכול לברר שהדין עמו, ומה היא הרבותא בתלמיד
חכם! הראשונים פירשו את דברי רב יוסף בכמה אופנים. הרא"ש³⁴ הביא בתחילה

25. דף קיד, ע"א.
26. ר' יצחק ב"ר משה מהעיר וינה [אוסטריה] נולד בערך בשנת ד"א תקי"מ [1180], ונפטר
שם בערך בשנת ה"א י" [1250]. היה תלמיד הראב"ה ועוד אחרים מגדולי בעלי התוספות
שבאשכנז, ורבם של המהרי"ם מרוטנבורג ושל עוד מאחרוני בעלי התוספות.
27. חובא בשמו בשו"ת מהרי"י ווייל סימן קסג, ובשו"ת מהרי"ק סימן קסג.
28. שולחן ערוך חושן משפט סימן רסב סעיף כא.
29. שו"ת מהרי"ק סימן קסג. מהדירי הספר בהוצאת מכון אורייתא העירו שתשובה זו אינה
של המהרי"ק אלא של מהרי"י, ועיין לקמן.
30. חושן משפט סימן רסב ס"ק מו.
31. חלק א' סימן קסו.
32. דף יז, ע"א.
33. שולחן ערוך חושן משפט סימן ד: "יכול אדם לעשות דין לעצמו: אם רואה שלו ביד אחר
שגולו, יכול לקחתו מידו; ...אפילו הוא דבר שאין בו הפסד אם ימתין עד שיעמידנו בדין,
והוא שיוכל לברר ששלו הוא נוטל בדין".
34. מועד קטן פרק ג' סימן י".

פירוש האומר שצורבא מרבנן רשאי לדון על פי מה שברור לו, ולהוציא מבעל חובו בעל כרחו, ואף לנדות על דינו, למרות שאין לו ראיות לטענתו והוא אינו יכול לבררה לאחרים, מה שאין כן בשאר אדם שאינו רשאי לעשות דין לעצמו אלא הוא יכול לברר את הדין לאחרים. הרא"ש דחה פירוש זה, ואמר שאין זה מסתב, ואפילו יש בדבר חילול השם. משום כך, הרא"ש הביא את פירושו של הראב"ד³⁵ שמדובר לענין נידוי בלבד, כלומר שצורבא מרבנן רשאי לנדות אדם שביזה אותו, והוא מנודה לכל ישראל כאילו נידוהו בי"ד. לפי זה מדובר כאן על צורבא מרבנן דווקא, כיוון שנידוי זה הוא מחמת כבוד התורה. הריטב"א³⁶ פירש שאמנם כל אדם רשאי לעשות דין לעצמו, אבל כוונת רב יוסף היא שאפי' צורבא מרבנן שצריך להזהר יותר, כדי שלא יבא לידי חילול השם, רשאי לעשות דין לעצמו. לפי פירוש זה אין כאן הלכה מיוחדת לתלמיד חכם, אלא באים להשוותו לכל אדם.

לעומת זאת משמע בביאור הגר"א³⁷ שאכן תלמיד חכם רשאי לעשות דין לעצמו גם כאשר אינו יכול לברר שהדין עמו, כפירוש הראשון שהובא ברא"ש. הטעם לכך הוא משום שתלמיד חכם טרוד בגירסתו ולכן אינו יכול לברר³⁸ את טענתו ולמצוא לה ראיות.

ה"פתחי תשובה"³⁹ עוסק במי שיש לו ראיות שהדין עמו, ואעפ"כ כתב המהרש"ל שלכתחילה אין לו לתפוס משל חבירו. יש אחרונים שחלקו על המהרש"ל, וה"פתחי תשובה" מכריע שאם התופס ת"ח אפשר לצרף לדיעותיהם את הדיעות הסוברות שת"ח עושה דין לעצמו. על זה הוא כתב ש"אפשר דאף בזה"י יש דין ת"ח לענין זה", והסתמך על סברת ה"שבות יעקב"⁴⁰ שכאשר הגמרא מדברת על "צורבא מרבנן" אין כוונתה לתלמיד חכם אלא לבחור חריף שזו מדריגה קטנה יותר שהיא מצויה גם היום.

35. בפסקי הרא"ש מודפס "ר"ת", וראה "קרבן נתנאל".

36. על הגמרא מועד קטן שם.

37. על השו"ע שם, ס"ק ה'.

38. שם ס"ק טו. לדעת הגר"א זה המקור לפסקו של הרמ"א שהרבים עושים דין לעצמם נגד היחיד, למרות שאינם יכולים לברר שהדין עמום כיון שכולם נוגעים בעדות.

39. סימן ז' ס"ק ה'.

40. חלק א, סימן קסז.

ה. המבייש את הזקן

מצאנו בתלמוד ירושלמי⁴¹:

"רבי שבעון בן לקיש בשם רבי יודה בר חנינה נפתן באושא בעקפיד את הזקן והכהו, ונפתן לו בושתו שלם. פעשה באחד שהקפיד את הזקן והכהו ונפתן לו בושתו פישלם".

ובמקום נוסף⁴²:

"חד אפר בשם ריש לקיש המבייש את הזקן ונפתן לו דפי בושתו פישלם. חד בר נש איקפד לרבי יודה בר חנינה, אתא עובדא קופי ריש לקיש וקנטיה ליט' דדהב". דברים אלו הובאו להלכה ברמב"ם⁴³ ובטור חושן משפט⁴⁴. אמנם השולחן ערוך לא התייחס לתלמיד חכם בדווקא, אלא כתב באופן כללי שהמבייש בדברים מנזים אותו עד שיפיסנו כראוי לפי כבודו⁴⁵, ולא הביא את הדין המיוחד של הזקן, אך הסמייע במקום מביא את דברי הטור, ומשמע שהם הלכה למעשה.

השי"ך מסייג את הדברים, ומביא את דיעות הראשונים שכתבו שאין לדון כך למעשה. כבר בשו"ת מהר"י וייל⁴⁶ כתב שאין לקנוס מי שמזלזל בצורבא מרבנן בזמן הזה, וכך הוא קיבל ממורו מהר"י מולין. המהר"י וייל מנמק את דעתו בכמה נימוקים:

א. "הביא מספר אגודה שכתב בפרק קמא דחולין וז"ל: "האי טבחא דלא סר סכינא וכו', כתבו הגאונים דעתה אין תלמידי חכמים מקפידין אלא מוחליין". כלומר שבזמן חז"ל היו הקצבים מראים את סכיניהם לפני השחיטה לחכם, ומי שלא היה מביא את סכינו לחכם לבדיקה היו מנזים אותו⁴⁷. לפי ספר האגודה אין נהגים היום בדין זה, ואין חוששים לכבודו של החכם.

41. תלמוד ירושלמי מסכת כתובות פרק ד' דף כח עמוד ד/ה"ח.

42. תלמוד ירושלמי מסכת בבא קמא פרק ח' דף ו' עמוד ג/ה"ו.

43. הלכות חובל ומזיק פרק ג' הלכה ה': "ואם בייש תלמיד חכמים חייב לשלם לו בושת שלומה אע"פ שלא ביישו אלא בדברים. כבר נפסק הדין שכל המבייש תלמיד חכמים אפילו בדברים קונסין אותו ונזבין ממנו משקל חמשה ושלשים דינר מן הזהב שהוא משקל תשעה סלעים פחות רביע, וקבלה היא בידינו שנובין קנס זה בכל מקום בין בארץ בין בחוצה לארץ".

44. סוף סימן א.

45. מקור הלכה זו הוא בדברי רב שרידא גאון, מובא בטור שם.

46. שו"ת מהר"י וייל סימן קטג. תשובה זה נמצאת בשו"ת מהר"י ק סימן קסג, אך המהדיר בהוצאת מכון אורייתא כתב שתשובה זו אינה של המהר"י ק, אלא של מהר"י וייל. ואכן בשו"ת מהר"י ק החדשים סימן י"ד מבואר שהוא חולק על מהר"י וייל.

47. חולין יח, ע"א.

ב. "אין עתה תלמיד חכם שיודע אפילו מסכת כלה"⁴⁸. כאן מאריך המהר"י וייל למתוח ביקורת על רבני זמנו: "בזמן הזה, שבעוונותינו הרבים נתמעטו הלבבות והרבה רבנים דאפילו צורתא דשמעתא לא ידעי, אין בידם לא לחם ושמלה, ביתם ריקם מכל טוב, יש מהם המתייהרים להשתרר ולהשתמש בכתר הרבנות וכוונתם בשביל כבוד עצמם כדי שישבו בראש וילכו בראש... ויש מהם שאינם מדקדקים במעשיהם ומסני שומעינהו ועל ידם מתחלל שם שמים. ופשיטא דאין להם דין תלמידי חכמים לא למעבד דינא לנפשיה ולא לקנס ליטרא דהבא המזולזל בו ומטעם זה לא נהגינן בשום למדן בזמן הזה דין תלמיד חכם".

ג. "עוד מביא מהר"י ז"ל ראייה דאמרינן בפרק איזהו נשך (דף סז) תלמיד חכם לא לאכול בנכייטא"⁴⁹ וכתבו התו"א ע"י דרבינא היה אוכל בנכייטא לא היה מחשיב עצמו כתלמיד חכם אלמא רבינא לא מחזיק עצמו כתלמיד חכם ומכל שכן אנו דרדקי יתמי דיתמי שאין לנו להחזיק עצמנו כתלמידי חכמים, וכאין אנו נחשבינן".

ד. לתלמיד חכם מחזירים אבידה בטביעות עין, ומי הוא תלמיד חכם לעניין זה? "כתב בא"י אפילו מי שאינו מדקדק להפך חלוקו אינו תלמיד חכם ולא מהדרינן ליה אבידה בטביעות עין, אלמא בדבר כל דהוא דאינו זהיר כו' אינו תלמיד חכם מכל שכן בזמן הזה שאנו רואים בעוונותינו הרבה שאין נוהרין מכל זה שאין להם דין תלמיד חכם".

המהר"י⁵⁰ חלק על המהר"י וייל, ודחה את ראיותיו. לדבריו מה שאין נוהגים עכשיו דין טבח שלא הראה סכיני לחכם אינו משום שאין עכשיו דין תלמיד חכם, אלא שבזמן חז"ל היו הקצבים שוחטים, והיה צורך שחכם יבדוק את סכינם, והיום נוהגים שאין הקצב שוחט אלא ממנים אנשים נאמנים על השחיטה והבדיקה, ולהם האמינו חכמים ומשום כך מחלו על כבודם.

הרמ"א⁵¹ כתב "דאין בדורנו עכשיו חכם לענין שיתנו לו ליטרא דדהבא אם מביישו".

48. במספר מקומות מצאנו שידיעת מסכת כלה היא מורד למידת ידיעתו של אדם בתורה. ראה מסכת שבת דף קיד, ע"א: "ואמר רבי יוחנן: איזהו תלמיד חכם שממנין אותו פרנס על הציבור - זה ששואלין אותו דבר הלכה בכל מקום ואומר, ואפילו במסכת כלה". בפירוש רש"י שם משמע שהכוונה היא לציין את מעלתו של החכם שיודע אפילו מסי' כלה "דלא רגילי בה אינשי והוא נתן בלבו לגרסה". ראה לעומת זאת במסכת קדושין (דף מט, ע"ב) לגבי המקדש אשה ע"י שאני תלמיד "אין אומרים כשמעון בן עזאי וכשמעון בן זומא אלא כל ששואלין אותו דבר הלכה ואפ"י במסכת כלה", ושם פירש רש"י "אפ"י במסי' כלה שהיא קלה", כלומר שביטוי זה בא לבטא מדריגה מאד בסיסית בידיעת התורה.

49. מוזכר במי שמלווה לחבירו ממון, והלווה ממשכן למלווה את שדחו באופן שהמלווה אוכל את פירותיה ומנכה מן החוב סכום קצוב כל שנה. אין באופן זה איסור ריבית, למרות שהפירות שווים יותר מן הסכום אותו מנכים מן החוב, כיוון שהדבר נראה כמכירה שהלווה מכר למלווה את פירות השדה בזול. אעפ"י תלמיד חכם "צריך לישר דרכו ולהתקדש אף במותו לו" (רש"י), ואין לו להשתמש בהיתר זה.

50. שו"ת מהר"י חלק ב', חו"מ סי' מז.

51. שולחן ערוך יורה דעה סימן רמג סעיף ב.

ו. פטור ממסים

המסים המוטלים על בני העיר מתחלקים לכמה סוגים, ויש מהם שאינם מוטלים על תלמידי חכמים, כמו למשל השתתפות בעבודות פיזיות⁵². "תלמידי חכמים לא היו יוצאין בעצמם עם שאר העם לעשות בבנין ובחפירות העיר וכיוצא בזה, שלא יתבזו בפני עמי הארץ, וכיון שהם פטורים אפילו אחרים במקומם אין שוכרין. במה דברים אמורים, כשכל אדם יוצא בעצמו. אבל אם אין יוצאין בעצמם, אלא שוכרים אחרים במקומם או גוברים ממון מבני העיר לעשותו, אם דבר שצריך לחיי האדם כגון בארות מים וכיוצא בהם, חייבים לתת חלקם".⁵³ כמו כן פטורים תלמידי חכמים ממסים הנגבים לצורך שמירה⁵⁴. "אבל דבר שהוא צריך לשמירת העיר, כגון חומות העיר ומגדלותיה. ושכר השומרים, לא היו חייבין לתת להם כלום, שאין צריכין שמירה, שתורתן שמירתם".

מה היא הגדרת תלמיד חכם לצורך דין זה? כתב שם הרמ"א: "ואין חילוק בין שהוא תופס ישיבה או לא, רק שהוא מוחזק לת"ח בדורו שיודע לישא וליתן בתורה, ומבין מדעתו סדוב מקומות התלמוד ופירושו ובפסקי הגאונים, ותורתו אומנותו כדרך שנתבאר".⁵⁵ ומוסיף הרמ"א: "ואע"פ דאין בדורנו עכשיו חכם לענין שיתנו לו ליטרא דדהבא אם מביישו, מ"מ לענין לפטרו ממס מקילין להם בזה, רק שיהא מוחזק לת"ח, כמו שנתבאר".

מה היא הסיבה שלעניין מסים "מקילין להם בזה", ואין הדין כשאר הלכות שבהם אמרנו שאין היום דין תלמיד-חכם? כנראה שהסיבה היא משום שהדבר נוגע לכבוד התורה, ולכן אם אדם מוחזק לת"ח יחסית לבני זמרו זו סיבה מספקת לכבדו גם לעניין מסים. דיעה אחרת מביא ה"פתחי תשובה"⁵⁴ בשם תשובת כנסת יחזקאל⁵⁵:

52. שולחן ערוך יורה דעה סימן רמג סעיף א' ובי'.
53. אולם עיין בשו"ת הרדב"ז ח"ב ס"י תשנב על מעשה שהיה בימיו בירושלים, ש"הבעלי בתים אומרים אין אנחנו צריכין שומרים כי עניים אנתנו והחכמים צועקים לאמר תעמידו שומרים והם בעצמם מודים דבעו נטירותא", והרדב"ז כותב כי באופן זה ודאי שאין החכמים יכולים להטיל את עול השמירה רק על בעלי הבתים. הוא גם מוסיף "כי מסופק אני אם יש עתה מאן דלא בעי נטירותא איני נכנס בחקירה זו עתה כי דברי יעצמו את קצת חכמים ולכן השתיקה טובה מהדיבור".
54. פתחי תשובה יורה דעה סימן רמג ס"ק ג.
55. חלק ח"מ סימן צ"ה.

"...ובסוף דבריו כתב שקיבל מרבתי דבזה"ז שכ"א נוטל שררה לעצמו כ"ו ומכ"ש שכל הספרים בדפוס וכל מי שיש לו הבנה כ"ש לומד מתוך ספר ואומר מצאתי כל חפצי אין שום דין צורבא מרבנן וק"ו ת"ח ולא פלוג הדבר בין למדן ללמדן, ומה"ט מצאנו ידיו שאין כל הלומדים פטורים ממס כ"א לפי דאות עיני טובי העיר. אמנם מי שהומחה לרבים ורבים קבלוהו עליהם להיות להם לרב וקובע מדרש וישיבה ודאי דין ת"ח גמור יש לו, ואף לענין שיהא דן ביחידי בהמחווה רבים רשאי לדון", ע"ש.

ז. הקדמת דינו של ת"ח והיפוך בזכותו

כתב ה"שולחן ערוך"⁵⁶:
 "צריך הדיין שיקדים לדון הדין שבא לפניו תחילה, אבל צריך להקדים דין של תלמיד חכם אפילו בא לבסוף; וכן מצוה עליו להפך בזכותו מה שיכול".
 בדרך כלל הדיין צריך לדון קודם את הדין הבא לפניו תחילה, משום שנאמר "כקטן כגדול תשמעון". אך כאשר בא לפניו גם דינו של ת"ח עומד מול הציווי הזה ציווי אחר, "את די אלקיך תירא", שעליו דרשו "לרבות תלמידי חכמים", ועשה זה של כבוד תורה עדיף⁵⁷. וכך מספרת הגמרא במסכת שבעות⁵⁸:

"רב עולא ב"ה דרב עילאי הוה ליה דינא קמיה דרב נחמן. שלח ליה רב יוסף: עולא חבנן, עמית בתורה ובעצות אפר: לטאי שלח לי? לחנפי ליה? ודר אפר: לטישרא בתגריה (אס כ"א דין אחר לפני אפסוק את זה תחילה - רש"י); אי נמי, לשודא דדייני".

הלכה נוספת נאמרה כאן בשו"ע, והיא שיש להפך בזכותו של ת"ח. הבית יוסף כתב שהמקור לכך הוא בדברי רבא⁵⁹:
 "תינתן לי דכי אתא צורבא פרנע לקטאי לדינא, לא פזינגא רישי אבי סדיא כפה דלא פהפיכנא בזכותיה".

לעומתו כתב הבי"ח שדברי רבא הם בגדר מידת חסידות בלבד, והמקור לכך שיש להפך בזכותו של ת"ח הוא בדברי הברייתא שהביא רב יוסף: "נצדק תשפט עמיתך עם שאותך בתורה ובעצות השתדל לדונן יפה יפה".

56. חושן משפט סימן טו סעיף א.

57. ראה סמ"ע שם ס"ק ג.

58. דף ל, ע"א.

59. מסכת שבת דף קיט, ע"א.

ודאי שאין כוונתו של רבא להתעלם מן האמת, אלא לחפש היטב סברות לזכותו של אותו ת"ח, כפי שנאמר לגבי בי"ד של זבל"א⁶⁰ שכל דיין מהפך בזכותו של זה שברר אותו ומתוך כך יוצא הדין לאמיתו.

לגבי הלכה זו כותב הסמ"ע⁶¹: "נראה דאין לת"ח בזמנינו דין זה". הב"ח חולק ואומר ש"דין זה ודאי נוהג אף בזמננו דאין נוהגים בנו דין ת"ח, מ"מ חבת התורה והמצוות היא על כל דיין להשתדל בכל צורבא מרבנן לדונו יפה ולעיין בדבריו שלא יהא נעלם מעיניו זכותו מה שהוא ע"פ הדין". כך היא גם דעת הש"ך⁶². חילוק מעניין נמצא בשו"ת "שבות יעקב"⁶³, לפיו גם אם נאמר שאין בימינו אדם העונה להגדרת "תלמיד חכם", עדיין צריך להפך בזכותם של ת"ח שבימינו, כיוון שהלכה זו נאמרה על "צורבא מדרבנן" שלפי רש"י⁶⁴ "היינו בחור חריף", וא"כ "אף דבזמן הזה אין דין תלמיד חכם ממש מ"מ עכ"פ יש להם דין בחור חריף וק"ל". לחילוק זה הסכים גם ר' יהונתן איבשיץ בספר ה"תומים"⁶⁵. ר' יהונתן איבשיץ מוסיף ומבאר שהלכה זו נוגעת לכבוד התורה ומשום כך יש להקפיד בה דווקא בזמננו.

"אדרבה בדור יתום בעו"ה עלינו לסלסל ולרומם הוגי תורה, ולעשות חיווק ביותר, כי מאז חדלנו לחלוק יקר וכבוד ללומדי תורה לשמה כראוי... ולכן יש יותר להתאמץ בזה".

סיכום

- א. מעלתם האישית של תלמידי חכמים ירדה במהלך הדורות, כך שמי שנחשב היום "תלמיד חכם" לא היה נחשב כך בדורות ראשונים.
- ב. לגבי הלכות התלויות במומחיותו של החכם נפסק, שאין לנו מומחה כמו שהיה בדורות הראשונים.
- ג. לגבי זכויות של תלמידי חכמים הניתנות להם משום כבוד התורה, יש לדון כל אחד יחסית לבני דורו, כדי לחזק ולרומם לומדי תורה.
- ד. הלכות שנאמרו על "צורבא מרבנן" שייכות גם לתלמידי חכמים שבזמננו.

60. זה ברר לו אחד. ראה "שולחן ערוך" חושן משפט סימן יג סעיף א, וברמ"א שם: "שמתוך שזה ברר לו אי זה ברר לו אי הבעלי דינים צייתין להם, וגם הדיינים כל אחד מהפך בזכות אותו שכירר אותו בכל מה שאפשר מצד הדין, והגי שומע טענות שניהם ומסקים האמת".

61. חו"מ סי' טו ס"ק ד.

62. חו"מ סי' טו ס"ק א.

63. חלק א סימן קמד.

64. תענית ד, ע"א.

65. סימן טו ס"ק א.